

Розділ І. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

© 2013 р.

Т. М. Лисянська (м. Київ)

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ НАУКОВОЇ ШКОЛИ О. В. СКРИПЧЕНКА

Сьогодні виповнюється 92 роки з дня народження відомого вченого, доктора психологічних наук, професора, Почесного члена АПН України Скрипченка Олександра Васильовича, який є для нас, у першу чергу, взірцем людяності і чуйності, моральної культури, глибини наукових інтересів і відповідальності за їх реалізацію, поваги до людей, терплячості і поваги до своїх учнів, до початківців у науці.

Він є не просто одним з відомих і яскравих вітчизняних психологів, а й був засновником і керівником протягом багатьох років української психологічної школи з проблеми психічного розвитку і навчання, в якій зросло не одне покоління вчених-психологів, послідовників його психолого-педагогічних ідей і цінностей.

Наукова школа О.В. Скрипченка – це діюче, розвиваюче співавторство дослідників, невидимо пов'язаних між собою ідеями, думками, глибокими роздумами свого вчителя.

Відомо, що наукова школа О.В. Скрипченка створювалася не на пустому місці. Можна впевнено сказати, що її теоретичним фундаментом є діяльнісний підхід до вивчення вищих психічних функцій і культурно-історична психологія Л.С. Виготського, О.М. Леонтьєва, О.Р. Лурія, О.В. Запорожця, П.Я. Гальперіна, Д.Б. Ельконіна, В.В. Давидова. О.В. Скрипченко відрізнявся здатністю синтезувати раціональні елементи різних шкіл, різні погляди у струнку теоретичну систему. Саме в цих наукових рамках О.В. Скрипченко закладав в основу своєї наукової школи важливу ідею (принцип) єдності навчання і психічного розвитку.

Мозаїка наукових ідей О.В. Скрипченка почала інтенсивно збагачуватись з вересня 1950 року, коли він розпочав працювати в НДІ психології Міністерства освіти УРСР на посаді наукового співробітника, де й працював до грудня 1973 року, перебуваючи потім на посаді завідувача відділу та заступника директора інституту, яким був у той час професор, дійсний член АПН СРСР Григорій Силович Костюк.

Творче співробітництво О.В. Скрипченка з Г.С. Костюком сприяло збагаченню ідей його школи. Він закладав в методологічні основи своєї школи погляди Г.С. Костюка на роль спадковості, середовища і виховання. Найтяжчі звинувачення української школи в середині 30-х років ХХ століття за генетичний принцип у педології, у які вистояв Г.С. Костюк і не поступився при цьому своїми основними принципами, О.В. Скрипченко часто згадував їх і був одним з Г.С. Костюка у протистоянні стрімкому курсу соціоцентричному підходу. Обстоювані ідеї Г.С. Костюка були методологічними настановами О.В.Скрипченка. Вони стосувалися індивідуальних здібностей дитини, активності суб'єкта діяльності, зокрема суб'єкта учіння, підкреслення ключової ролі у розвитку цього суб'єкта розгортання і розв'язання внутрішніх суперечностей, ідея раціонально організованого, науково обґрунтованого педагогічного керування зазначеною активністю. Актуальними були для школи О.В. Скрипченка розуміння Г.С. Костюка інтегративних впливів на вихованців школи і родини, вимоги до вчителя, зокрема його обов'язкове знання вікових та індивідуальних особливостей розвитку, глибоке розуміння психічного життя, постійне спостереження за тим, як змінюється життя дитини, ідея ретельного відбору навчального матеріалу, цінного в освітньому і виховному впливі. Глибоке переконання Г.С. Костюка і О.В. Скрипченка про те, що інтелектуальний і духовний розвиток дитини стільки ж залежить від її навчання, скільки процес навчання – від самої дитини, сутнісно змінює

парадигму цілеспрямованих впливів на учня. Поняття «керування» Г.С. Костюка позбавлене авторитарного звучання.

У 1956 році Олександр Васильович захистив кандидатську дисертацію на тему «Особливості узагальнень в учнів I-II класів». А у 1973 році успішно захищає докторську дисертацію на тему «Розумовий розвиток молодших школярів».

О.В. Скрипченко своїми власними дослідженнями зробив внесок у розвиток ідеї, що на думку В.В. Давидова є мірою такої єдності і полягає в установці на вивчення змісту навчання, оскільки зміст навчання є основою та умовою правильного розвитку. Отже, ідеї О.В. Скрипченка глибоко пов'язані з школою В.В. Давидова, його теорією змістовного узагальнення і утворення понять, психологічною теорією учбової діяльності та власною системою розвивального навчання, метою якого є особистісний ріст вихованця.

Більшість досліджень О.В. Скрипченка виконані у тісному контакті з радянськими вченими Н.О. Менчинською та Б.Г. Ананьєвим. Н.О. Менчинська визначила місце учіння в загальній структурі діяльності людини, підкреслювала той факт, що учбова діяльність детермінована педагогічними впливами, розрізняє навчання та учіння. Згідно поглядів Н.О. Менчинської, навчання є системою педагогічних впливів, що визначають в значній мірі зміст і хід розумового розвитку дитини в онтогенезі, що у великій мірі залежить від активності самого учня. Учень не тільки об'єкт педагогічних впливів, але й суб'єкт навчання. Співзвучними погляди О.В. Скрипченка з ідеями систематичного циклу досліджень Н.О. Менчинської з своїми співробітниками з проблеми співвідношення навчання і розумового розвитку, спрямованих на розкриття реального механізму перетворення предметного змісту навчання в індивідуальні знання, уміння, навички як особистісні утворення. Для виявлення складних взаємозв'язків між навчанням та учінням Н.О. Менчинська ввела термін «засвоєння», «який складав на той час предмет теоретичного і експериментального вивчення і є пізнавальною діяльністю, що включає цілий ряд психічних процесів: сприйняття, пам'ять, мислення; пов'язане з почуттями і волею особистості школяра та має неоднозначний зв'язок з навчанням, залежить від навчальності, успішності, і таким чином намагалася подолати розрив між навчанням і вихованням.

Особливого значення надавав О.В. Скрипченко комплексному підходу до вивчення людини як цілісної системи, що є особливою методологічною стратегією, орієнтовану на багатоаспектне, междисциплінарне пізнання складних різноякісних об'єктів, результатом якого є цілісне уявлення про об'єкт. В його концепції принцип цілісності людини є системо утворюючим, що показує складну і багаторівневу детермінацію психічного з боку структури людини як суб'єкта, в яку входять не тільки власне особистісні властивості і стани, але й природні, індивідні характеристики – властивості людини в цілому. На думку Б.Г. Ананьєва, багаторівневу системну організацію психіки необхідно розглядати у всіх її зв'язках з різними сторонами природи людини – її структурою, розвитком і діяльністю. Б.Г. Ананьєв показує, що одне з центральних місць серед потенціалів суб'єкта займає інтелект, що має багаторівневу і багатокомпонентну організацію пізнавальних сил, в яку входять психофізіологічні функції, психічні процеси, стани, властивості. Інтелект, як показали експерименти, залежить не тільки від ступеня оволодіння операціями і характеру мотивації, але й від енергетичного забезпечення організмом процесів переробки інформації і прийняття рішення.

Проблема індивідуальності, якій великого значення надавав Б.Г. Ананьєв, те ж була основною і в О.В.Скрипченка. Індивідуальний розвиток Б.Г. Ананьєв розглядав як внутрішньо суперечливий процес, що залежить від багатьох факторів: спадковості середовища, виховання, власного досвіду. Складність структури і поліфакторність розвитку пояснюють нерівномірність змін і гетерохронність людини на всіх її стадіях.

О.В. Скрипченко розуміючи, що гетерохронність є механізмом, за Ананьєвим, змінювання індивіда, особистості і суб'єкта діяльності, простежував явище гетерохронності в розумовому розвитку молодших школярів, а також закладав цю ідею у розвиток проблем його учнями засобами якісного і кількісного (кореляційного, факторного) аналізів. У методологічному плані сказане вище означає, що наукова школа О.В. Скрипченка обрала напрямком свого руху до системного синтезу окремих сторін психіки особистості.

Невдовзі О.В. Скрипченко стає професором кафедри психології (тоді Київського державного педінституту імені О.М. Горького). Напередодні вісімдесятирічного ювілею Олександра Васильовича було обрано Почесним членом Академії педагогічних наук України.

Названі теми кандидатської і докторської дисертацій започаткували основні напрямки наукової і науково-методичної роботи. Одним з них є психологічні основи навчання, виховання й психічного розвитку учнів. З цієї проблеми написано 42 роботи. Деякі з цих робіт були відмічені не тільки в Україні й Росії, а й в інших країнах (Болгарії, Німеччині, США, Японії та інших). Наприклад, В.В. Давидов у багатьох місцях своєї докторської дисертації та монографії, посилався на роботу О.В. Скрипченка з проблеми узагальнення. Але найбільшої уваги науковців, психологів, педагогів та методистів привернули роботи О.В. Скрипченка з психологічних проблем засвоєння учнями початкових класів математики. Наприклад, Н.О. Менчинська писала «Первый опыт введения элементов алгебры осуществлен в экспериментальных классах Д.Б. Элькониним и В.В. Давыдовым. К сожалению, специального внимания вопросам обучения не уделено... Значительно больше материала по рассматриваемому вопросу содержится в работах А.В. Скрипченко...» Про це Н.О. Менчинська написала з М.І. Моро У «Вопросах методики и психологии обучения». – М., 1965. Деякі з цих робіт О.В. Скрипченка передруковувались на інші мови. Наприклад, на японську.

Другим напрямком наукової і науково-методичної роботи О.В. Скрипченка є система дослідження розвитку в учнів сенсомоторики, перцепції, пам'яті, мислення, мовлення, уяви, тобто системний підхід до дослідження психіки людини. З цієї проблеми написано понад 40 робіт. Найбільша увага була привернута до праць О.В. Скрипченка з проблем системного дослідження розумового розвитку учнів. Наприклад, високу оцінку цим роботам дав Б.Г. Ананьєв, який, до речі, був опонентом докторської дисертації О.В. Скрипченка.

На одній Європейській конференції психологів Г.С. Костюк свій виступ побудував переважно на роботах О.В. Скрипченка, посилаючись, як це завжди робив Г.С. Костюк, на авторів – співробітників інституту. При підведенні результатів цієї конференції Ж. Піаже виділив як позитивне тільки одну наукову доповідь (Г.С. Костюка) серед багатьох інших повідомлень, з якими виступали психологи з колишнього Радянського Союзу.

Отже, варто підкреслити, що результатами плідної праці О.В. Скрипченка є положення про системний підхід до дослідження розвитку учнів у процесі навчання, а також виявлені внаслідок багаторічного дослідження розумового розвитку мікрорівні та індивідуальні відмінності у розвитку сенсорики, перцепції, пам'яті, мислення, мовлення, уяви учнів молодшого шкільного віку, досліджені взаємозв'язки між згаданими компонентами, виявленні особливості розвитку в учнів узагальнень, співвідношення конкретного і абстрактного, образного й понятійного у мисленні учнів, виявлена динаміка в інтелектуальному розвитку учнів, введення алгебраїчної пропедевтики у курс математики початкових класів. Вона діє і у сучасних підручниках і методичних посібниках.

О.В. Скрипченко дослідив внесок психологів України у розвиток психологічної науки бувшої радянської країни. Зробив огляд праць українських психологів і, як часто мав звичку робити Олександр Васильович, відкривав талант дослідника для самого дослідника, випереджально оцінюючи подальший розвиток досліджуваних проблем і зростання дослідника.

О.В. Скрипченко займався проблемою психологічного відбору пілотів. З цієї проблеми надруковано дві роботи у книзі «Психологический отбор летчиков». Ці роботи, як і роботи інших психологів НДІ психології УРСР, що працювали над названою проблемою, були позитивно оцінені військовими, як роботи, які мали велике значення у період масового переходу військових пілотів на реактивні літаки та при відборі перших космонавтів.

Конкретно, Олександр Васильович розробив методи психологічного відбору юнаків у льотні училища в умовах переходу військової авіації на реактивну техніку. Особисто провів відбір за двома методиками і здійснив аналіз відбору.

О.В. Скрипченко займався проблемою вивчення як вікових, так і індивідуальних особливостей психічного розвитку учнів учителями, продуктом якого має бути написання психолого-педагогічної характеристики учнів. Для вчителя це не проста справа. А тому О.В. Скрипченко та інші вчені з НДІ педагогіки підтримували їх, створювали журнали вивчення психічного розвитку учнів. В ньому були розроблені програми спостережень у формі тестів. Сам О.В. Скрипченко надрукував з цієї проблеми 13 робіт, які свідчать, що автор наполягає на системному вивченні психіки учня, з огляду основних її компонентів і взаємозв'язків між ними. Серед них виділяє інтелектуальну, особистісну, емоційно-вольову сфери, свідомість, самосвідомість учнів. Важливим, на думку О.В. Скрипченка, є соціально-психологічні сторони психіки дитини (її вміння спілкування, розуміти один одного, вступати у взаємодію тощо).

Разом із Н.Ф. Скрипченко Олександр Васильович провів дослідження з проблеми навчання, виховання й розвитку дітей шестирічного віку. З цієї проблеми у нього 12 робіт. Започаткував разом з Н.Ф. Скрипченко експеримент у середній школі № 166 м. Києва з проблем навчання і розвитку учнів шестирічного віку. Пізніше до цього експерименту були залучені окремі науковці Інституту психології й педагогіки і він був поширений на початкові класи Івано-Франківської та Дніпропетровської області. В основу дослідження дітей шестирічного віку було взято ідею системного підходу. Майже всі учні О.В.Скрипченка брали участь у цій відповідальній справі. О.В. Скрипченко глибоко цікавився проблемою сприйняття. З цієї проблеми у нього 8 робіт. З особливою увагою О.В.Скрипченко ставився до визначення шляхів підвищення ефективності сприйняття учнів у навчанні.

О.В. Скрипченко керував експериментальною роботою психологів Вінниці, які досліджували проблеми розумової працездатності і втому учнів. На основі зібраних матеріалів були підготовлені і захищені 5 кандидатських дисертацій.

На вимогу ЮНЕСКО О.В. Скрипченко провів дослідження з проблем взаємовідносин чоловіка й жінки України.

О.В.Скрипченка цікавила проблема відбору студентів у педагогічні навчальні заклади, а також – адаптація учнів і студентів до навчання в нових умовах. З цієї проблеми надруковано 4 роботи.

Особливо турбувала О.В. Скрипченка недосконалість тестів, за якими здійснювався контроль знань студентів за вимогами Болонської системи організації навчального процесу.

О.В. Скрипченко був однаково потужний як у дослідженні розумового розвитку, так і в дослідженні емоційної сфери людини. Він намітив нові перспективи у дослідженні емоційної сфери людини.

О.В. Скрипченко підкреслював, що дві чи кілька емоцій можуть поєднуватися і створювати нові емоції, тобто двовалентні емоції (до речі термін валентність був запозичений із хімічної науки, де він зазначає властивість атома утворювати хімічні зв'язки, приєднувати до себе або заміщувати певну кількість елементів).

Якщо виходити із досліджень Керрола Е. Ізарда про наявність у емоційній сфері людини десяти базових емоцій і враховувати той незаперечний факт, що ці емоції під впливом

біологічних, психологічних і соціально-культурних факторів вступають у взаємодію, то, на нашу думку, можна припустити, що згадані десять базових емоцій можуть у своїй комбінації створювати нові емоції.

Новоутворені емоції О.В.Скрипченко розглядав не як механічно поєднані базові емоції в їх комбінації, а як результат внутрішнього переструктурування їх внаслідок чого виникають нові структури, що відображають утворення якісно нових емоцій, які мають специфіку і відрізняють одну емоцію від інших.

На основі теоретичного аналізу О.В. Скрипченко утворював моделі цих якісно нових емоцій, визначив їх кількість. На його думку, кількість складає біля чотирьохсот.

Перу О.В. Скрипченка належать навчальні посібники і підручники, наприклад, «Довідник з педагогіки і психології», «Основи психолого-педагогічного аналізу уроку», також практикум з цієї проблеми та інші, в яких ми маємо переконатися, що Олександр Васильович не тільки теоретик-методолог, не тільки експериментатор, а й майстерний викладач.

О.В. Скрипченко не тільки глибоко розкрив зміст своїх розділів до Загальної та вікової і педагогічної психології, а й був консультантом, наставником для молодших колег.

Великий доробок належить Олександрю Васильовичу у підготовці робіт з психопедагогіки, наприклад, «Основи психології і педагогіки», до того ж один з перших в Україні почав передавати зміст у структурно-логічній формі, яка дозволила йому показати чітку структуру того питання, яке розкривається. Це непересічне перетворення інформації добре активізує мислення, доводить, що провідною ланкою аналізу – є аналіз через синтез, є схематичною візуалізацією змісту, що полегшує сприйняття, структуруванням і схематизацією, що полегшує здійснення мнемічних дій. При цьому О.В. Скрипченко не допускає спрощення і неповноти у розкритті питання.

Цілком очевидно, що наукова школа О.В. Скрипченка сьогодні – це живий організм, який продовжує розвиватися, бореться з калейдоскопічністю. З самого початку наукового шляху О.В. Скрипченка спостерігається така ознака наукових пошуків як кумулятивність, оскільки сам вчений поважав, цінував раціональні ідеї своїх попередників, вчив учнів синтезувати їх та перетворювати у концепцію досліджень психіки. Для наукової школи О.В. Скрипченка властиві ознаки парадигмальності і непарадигмальності, оскільки не всі погляди, знання можна вписати в парадигмальну модель.

Ознаками теперішнього розвитку школи О.В.Скрипченка, яке стоїть вже за його учнями, є розширення проблемного поля, поглиблення змісту основних категорій, підвищення значущості досліджень для практики розвитку і формування психічних явищ.

О.В. Скрипченку вдалось показати учням роль наступності в науковому дослідженні, тобто пов'язати між собою теоретичні установки своїх попередників, ідеям яких він надавав перевагу, з утворенням і розвитком свого наукового напрямку, навчити цьому своїх учнів, задати високу планку в оцінці психологічних досліджень, оскільки сам до останніх днів життя з великим інтересом продовжував займатися науковими пошуками теоретичної і практичної значущості.

Література

1. *Ананьев Б.Г.* Психология и проблемы человекознания / Под редакцией А.А. Бодалева. – М.: Издательство «Институт практической психологии» Воронеж: НПР «МОДЭК», 199 с.
2. *Марцинковская Т.Д.* Школа развивающего обучения В.В. Давыдова: философские и психологические основания. / Вопросы психологии. 2005. № 4.
3. *Менчинская Н.А.* Проблемы учения и умственного развития школьников. - М. : Педагогика.

4. Скрипченко О.В. Психічний розвиток учнів. – К., 1974.
5. Скрипченко О.В. Розумовий розвиток молодшого школяра. – К. 1971.

Анализируются основные направления формирования и развития научной школы А.В. Скрипченка. Рассмотрены отличительные черты подхода А.В. Скрипченко к пониманию тенденций умственного развития младших школьников. Представлена попытка оценить теоретическое и практическое значение вклада в возрастную и педагогическую психологию известного ученого А.В.Скрипченко, связывая начало творческого пути, настоящее и будущее его научной школы.

The basic directions of formation and development of the scientific school of A.V.Skrypchenko are analyzed. The distinctive features of the A.V.Skrypchenko approach to understanding of the trends of mental development of younger students are examined. An attempt to evaluate the theoretical and practical contribution to the developmental and educational psychology of the known scientist A.V.Skrypchenko is presented, which connect career start, present and future of his scientific school.

Статтю подано до друку 14.11.2013.

© 2013 р.

С. А. Богданова (м. Київ)

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ СТРУКТУРИ ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ В КОНТЕКСТІ СУБ'ЄКТНО-ДІЯЛЬНІСНОГО ПІДХОДУ

Постановка проблеми. Соціальні, політичні, економічні та культурні трансформації, які наразі відбуваються в українському суспільстві, вимагають від національної системи освіти формування в учнів сучасного мислення, інтелектуальної компетентності, пізнавальної активності як тих якостей, що сприяють особистісному розвитку зростаючого покоління, їх здатності долати труднощі, перемагати, бути реалізованими та успішними в умовах сучасного життя. Незважаючи на актуальність проблеми пізнавальної активності для сучасної психолого-педагогічної науки, деякі її аспекти залишаються дискусійними. Серед них – визначення структури пізнавальної активності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Суб'єктно-діяльнісного підходу у психолого-педагогічних дослідженнях, сутність якого полягає у визнанні людини суб'єктом різних форм власної активності, дотримувалися К.А. Абульханова, Л.И. Анциферова, А.В. Брушлинский, О.В.Скрипченко та інші. До різних аспектів проблеми розвитку пізнавальної активності у навчально-виховному процесі зверталися у своїх дослідженнях відомі психологи та педагоги: Л.П.Аристова, Д.Б.Богоявленська, О.І.Вишневський, Д.В.Вількєєв, Д.Б.Годовікова, М.О.Данілов, Б.П.Єсіпов, М.І.Лісіна, А.К.Маркова, О.М.Матюшкін, М.І.Махмутов, В.О.Моляко, В.І.Лозова, Н.О.Половнікова, О.Я.Савченко, І.Ф.Харламов, Т.І.Шамова, Г.І.Щукіна та інші.

Мета статті – спираючись на суб'єктно-діяльнісний підхід, визначити структуру пізнавальної активності особистості.

Виклад основного матеріалу. Пізнавальна активність – це соціальна властивість людини, що має природні передумови; складне особистісне утворення, яке виявляється у ставленні суб'єкта до пізнання навколишнього світу і себе у світі; якість, що втілюється через готовність та прагнення людини досягнути невідоме, і найбільш повно реалізується у пізнавальній діяльності.